

ДО ЛЕГЕНДИ ПРО САРМАТСЬКИХ КАТАФРАКТАРІЇВ¹

Література про катафрактаріїв є величезна (Хазанов, 1971: 75-76), і через обмежений обсяг статті я навіть побіжно не торкатимусь її тут. Зазначу лише, що панцирні вершники згадуються античними авторами серед військ Селевкідів (*Polib.*, XXXI, 3, 8; *Liv.*, XXXV, 48), у персів (*Heliod.*; *Amm. Marc.*, XVI, 10, 8; XXIV, 6, 8; XXV, 1, 12), парфян (*Plut.*, *Crass* XXI), вірмен і мідян (*Plut.*, *Luc.* XXVI; *Strabo*, XI, 14, 9), албанів (*Strabo*, XI, 14, 9), сарматів (*Tac.*, *Hist.*, I, 79) і у складі римської кавалерії (*Veg.*, I, 20). Залишимо також осторонь боспорських та парфянських катафрактаріїв, яким присвячені роботи В.О. Горнчаровського, В.П. Никонова та інших. Те, що ми маємо розглянути зараз, – само по собі непросте справа.

Точка зору про існування у сарматів катафрактаріїв як характерної риси їх військової справи була сформульована В.Д. Блаватським і розвинута у роботах Ю.М. Десятчикова та А.М. Хазанова (*Блаватский*, 1954: 114-121; *Десятчиков*, 1968: 44-51; *Хазанов*, 1971: 72). Ці автори розуміли під катафрактаріями вид кінноти з такими специфічними якостями: 1) панцирний захист вершника й коня; 2) застосування довгого списа як основної зброї і т. зв. «сарматська посадка»;

3) особлива тактика атаки – кар'єром, в зімкнутому клиноподібному шикуванні². Свого часу А.М. Хазанов припустив, що в I ст. до н.е. – I ст. н.е. в результаті реформи підрозділи катафрактаріїв з'явилися і поширилися у військах всіх сарматських племен (Хазанов, 1971: 71).

Ці положення, висунуті такими авторитетними вченими, було прийнято одностайно. Антикознавці знайшли в них базу сарматизації боспорських та херсонеських військ, скіфологи й сарматознавці – джерело звитяжного руху сарматів на захід. Іноді цікава ідея, кочуючи з посилення до посилення, поступово стає науковим фольклором, що аргументи знаходяться поза критикою, а її аргументація (особливо джерелова база), як правило, забувається та не перевіряється³. Так вийшло й з сарматськими катафрактаріями, що поскакали по степах нищівним кар'єром зі сторінок наукових і науково-популярних робіт (з останніх *fantasy* на цю тему див. *Нефедкин* 2004: 25-81).

Проблема сарматських катафрактаріїв забезпечувалася, головним чином, письмовими та іконографічними, меншою мірою – археологічними джерелами, а також

¹ Роботу написано як частину авторського проекту в Institute for Advanced Studies (Princeton, NJ) за фінансової підтримки фонду Герди Хенкель Штіфтунг. Російськомовну версію опубліковано у НАВ, вип. 9, Волгоград, 2008.

² Щоправда, письмові джерела прямо не підкреслювали ці особливості катафрактаріїв, а просто у різному контексті говорять про важку кінноту.

³ Порів. погляди В.О. Горнчаровського, С.М. Перевалова, С.П. Кожухова, О.О. Сазонова.

загальними міркуваннями про специфіку розвитку важкої кінноти і даними про наявність її у сусідів та сучасників сарматів. Проте, при уважному розгляді аргументи на користь існування у сарматів катафрактаріїв в розумінні перелічених дослідників мають достатньо слабких місць.

Перш за все, це не зовсім коректний підхід до письмових джерел. Про сарматських важкоозброєних вершників згадував лише Тацит. Він писав, що катафракта – це залізний або шкіряний панцир, який у роксоланів носять «*ватажки і всі благородні*», тобто, їхню важку кінноту складала знать. В пасажі про рейд роксоланів, які «*вдерлися до Мьозії кількістю до 9 тисяч вершників*» (виділено мною – О.С.) ніяк не підкреслено, що всі вони були катафрактаріями. Тому такий висновок (Хазанов, 1971: 75) є не зовсім об'єктивний. Отже, Тацит, на якого звичайно посилаються в підтвердження існування у сарматів катафрактаріїв як особливої тактичної і бойової одиниці, повідомляв тільки про наявність у них панцирів і панцирних вершників. Решта давніх авторів описувала не сарматських, а парфянських, персидських або вірменських катафрактаріїв. Але чи вірно з погляду методології дослідження переносити ці дані в повному обсязі на сарматів?

Археологічні матеріали демонструють вельми обмежене в часі і просторі поширення обладунку у них. До ранньосарматського часу відносяться навряд чи десять знахідок фрагментів лускатого панциря, розкиданих по степах від Уралу до Дону. Прекрасні і, на перший погляд, численні панцири й кольчуги кінця I ст. до н.е. – початку II ст. н.е. зосереджені в басейні Кубані і походять, головним чином, з курганів, розкопаних в Закубанні та на Золотому кладовищі. У пізньосарматських пам'ятках від Уралу до Дунаю обладунку немає зовсім. У чому тут справа – я, одверто кажучи, поки пояснити не можу. Але можу констатувати: археологічні матеріали не дають підстав казати про наявність катафрактаріїв «*у всіх или, по крайній мере, у більшості сарматських племен к концу I в. н.э.*» (Хазанов, 1971: 80).

Схоже, що обладунок потрапляв до сарматів Східної Європи найрізноманіт-

нішими шляхами й зовсім не регулярно. Нечисленні лускаті панцирі скіфського типу з прохоровських могил Поволжя, швидше за все, – спадок савроматів. Іноді раннім сарматам діставалися дивовижні трофеї – кіраси часу еллінізму з Прохоровки та Бердянки або бронзовий єгипетський чи сирійський панцир (ст. Грушевська), узятий в якомусь закавказькому храмі. Сірацькі ватажки (Зубів хутір, ст. Воздвиженська, Лиса Гора) могли розжитися своїми римськими обладунками під час Мітрідатових воєн, а то й пізніше, в першій половині I ст. н.е. (рання дата перелічених могил дискусійна). В середині I ст. н.е. зі сходу прийшли алани, котрі їздили у сідлах нового типу з високими луками і практикували штурмовий удар списом з коня, що скаче. Якщо ототожнювати з ними Золоте кладовище (чому є всі підстави), то хуннсько-сяньбійські та парфянські паралелі обладунку з цих курганів указують на початкову територію міграції похованих в них людей і на їх контакти дорогою на Кубань. Роксолани Північного Причорномор'я або носили шкіряну зброю (пригадаймо Тацита: «... *прикриття, складене із залізних платівок або дуже твердої шкіри*» – виділено мною), або чомусь не клали свої панцирі і кольчуги до могил. Дисперсність знахідок обладунку на землях сарматів (окрім Північно-Західного Кавказу) є, швидше за все, наслідок рідкості цього озброєння і відбиває мінливість його долі в степу.

Засоби захисту бойового коня відомі у Месопотамії з II тис. до н.е. (Никонов, 1985: 30). В євразійських степах першими їх почали застосовувати, хоча й обмежено і не цілеспрямовано, скіфи. Джерела містять дані про застосування панцирного захисту коня в персидській кавалерії та у війську Селевкідів (Никонов, 1985: 31).

В час, що цікавить нас, кінський обладунок був поширений на Близькому Сході. Саллюстій знав його у вірмен (Sal. IV, 4, 64-66). За словами Страбона (Strabo, XI, 14, 9), «*такого роду кінноту люблять не тільки мідяни та вірмени, але й албанці, бо вони користуються на війні вкритими бронєю кінцями*». Широко відомі парфянські лускаті панцирні попони з Дура-Европос (Robinson, 1975, p. 194, pl. 529, 530) (мал. 1, 2, 3), там таки

знайдене графіто із зображенням вершника на вкритому такою попоною коні (мал. 1, 1). В імператорський час у складі римської кавалерії з'явилися катафрактарії та клібанарії, у яких кінський обладунок був обов'язковим (Никоноров, 1985: 33).

Проте жоден давній автор не писав про існування кінського обладунку у сарматів. Більш того, Арріан в «Диспозиції проти аланів» стверджує прямо протилежне: «*скіфи⁴, не маючи обладунку та маючи коней без обладунку...*» (Arrian., Dis., 31). Звернемося до іконографічного та археологічного матеріалу. Широко відомі рельєфи на колоні Траяна (мал. 2, 1) зображують, на загальну думку, сарматських катафрактаріїв. Проте кінські панцирі на рельєфах явно умовні й стилізовані; вбрати коня у такий обладунок та змусити тварину продуктивно рухатися в ньому абсолютно неможливо⁵, й дарма О.К. Нефьодкин намагається обґрунтувати його реальність посиланнями на Поллукса (Нефедкин, 2004: 30) – перераховані цим автором частини кінського обладунку не мають відношення до зображень на колоні Траяна. У всі часи кінський обладунок – нехай то армована попона або металеві пластини – вкривав лише різні частини корпусу (це залежало від часу і конструкції обладунку), залишаючи вільними ноги й черево. Кращим підтвердженням цьому є графіті та кінські катафракти з Дура-Европос або кінський обладунок європейських лицарів пізнього середньовіччя.

Так само фантастичні і нереальні зображення кінського (та й людського) обладунку на фресках пантікапейського склепу 1841 р. Ще М.І. Ростовцев припустив, що художник Стефанській, який копіював їх, чогось не зрозумів, а зображення панцирних вершників, що сидять «по-дамському», є «безумовна фальсифікація или інтерполяція» (Ростовцев, 1914: 352). Враховуючи решту помилок копії Стефанського, варто пристати до думки М.І. Ростовцева, як це й зробив Ю.М. Десятчиков (Десятчиков,

1972: 75). Не потрібно вигадувати такі пояснення цієї посадки, як вираз зневаги до ворога (Кызласов, 1973: 35) або, повіривши в існування таких панцирів, погоджуватися з неможливістю будь-якої іншої пози (Горелік, 1971: 245). В.О. Горончаровський, слушно сумніваючись у реальності такої посадки, все ж таки десь вірить копії Стефанського і, посилаючись на кілька аналогічних зображень, вважає, що корені цього явища лежать або в художньому задумі авторів зображень, або в ритуальній сфері (Горончаровский, 1993: 80).

Треба зазначити, що т. зв. дамська посадка або «амазонка» з'явилася у нові часи в Європі і зумовлена такими далекими від військової справи аспектами, як стан жінки в християнському суспільстві, особливості жіночого одягу того часу тощо. До того ж, для такої посадки існує спеціальне сидло з двома різнонаправленими передніми луками. А у сидлах античного часу втриматися, сидячи по-дамському, було фізично неможливо.

Проте, ризикну припустити, що помилився не Стефанській, який копіював фрески. Дамська посадка воїнів на них – художній прийом «зсув на глядача», який породив міф і про «сарматську посадку» (див. нижче).

На думку дослідників, кінський нагрудник зображений на боспорському надгробку Афенія, сина Мени (Хазанов, 1971: 86; Десятчиков, 1972: 71; Горончаровский, Никоноров, 1987: 203). Дійсно, на камені вибито щось схоже на нагрудник, проте в археологічному матеріалі подібні речі поки не представлені⁶. Але не треба забувати, що на стелі зображений боспорянин, а не сармат. І хоч ніхто не заперечує впливу сарматської військової справи на боспорську, у роботах Б.Д. Блаватського, Ю.М. Десятчикова та В.О. Горончаровського порівняння й часом ототожнення сарматських та боспорських катафрактаріїв перетворилося на чергове положення наукового фольклору.

⁴ Тут, звісно, маються на увазі сармати. Ототожнення цих та інших багатьма античними авторами є загально відомим (Мачинский, 1971: 49).

⁵ Так вважав й А.М. Хазанов (Хазанов, 1971: 87).

⁶ Перший такий нагрудник нещодавно знайдений С.А. Скорим у скіфському похованні V ст. до н.е.

Існує думка, що сарматські панцирі для коня знайдені в курганах біля станиці Ярославської і в Каліновському могильнику (Хазанов, 1971: 87; Никоноров, 1985: 32). Проте перший не зберігся, й нічого певного сказати про нього не можна. Другий навряд чи є кінським обладунком — цей висновок був зроблений тільки на основі розмірів пластин, але великі пластини відомі й на панцирях для людей. О.М. Ждановський не виключав, що кінському обладунку належала велика кількість ламеларних пластин з вхідної ями катакомби у кургані 15 біля ст. Тбіліської (Ждановській, 1984: 92). Але серед них є S-подібно вигнуті пластини, що захищали поперек воїна. Втім, всі ці панцирі зруйновані, точна кількість пластин невідома, і все наші «про» і «contra» рівним чином не можуть бути доведені. Звичайно, не можна виключати наявність кінського обладунку у окремих воїнів, але не схоже, що він застосовувався масово (порів. Хазанов, 1971: 86) і не може розглядатися як одна з головних відмінностей сарматських катафрактаріїв.

Другою особливістю катафрактарія вважається використання списа як головної зброї. Думка про особливо довгі, до 4,5 м, (Блаватский, 1954: 117; Хазанов, 1971: 182; решта авторів так чи інакше використовувала їхні висновки) списи сарматів сходять до точки зору М.І. Ростовцева (Ростовцев, 1914: 330-331). В її основі — зображення списів на пантікапейських фресках та рельєфах. Проте чи є у нас гарантія того, що тут ми не маємо справи з фантазією художника? Розписи пантікапейських склепів схематичні, й навряд чи співвідношення довжини списа і росту вершників реальні.

Обчислити довжину сарматського списа за іконографічними матеріалами спробував Д.А. Скобелев (Скобелев, 2004). Він провів велику роботу по вимірюванню різних частин тіла вершників і коней на зображеннях і порівнянню їх з антропометричними даними моделей⁷. Проте вже на початку експерименту автор зробив припущення, що ставить під сумнів об'єктивність

результату. Я маю на увазі метод, яким Д.А. Скобелев визначив зріст зображених коней для подальших обчислень довжини списа: «Так как в пантікапейских гробницах были похоронены явно не простые воины, то ездили они, надо полагать, не на мелких клячах, а как минимум, на средних, а то и рослых ... жеребцах и меринах» (Скобелев, 2004, №3: 99). Даруйте, але нам абсолютно невідомо, хто був похований у пограбованих пантікапейських склепах — очільники, прості воїни або їх дружини — а, втім, і на яких конях вони їздили. Шкала «дрібні, середні й рослі коні» була розроблена В.О. Віттом для пазирикських коней (до речі, рослий пазирикський кінь 150 см у загривку зараз вважається малим), а застосування її для всіх коней Євразії скіфо-сарматської доби — знов-таки науковий фольклор, не більш. Диспропорція ж зображень коня і вершника на фресках, рельєфах тощо явно спростовує їх реалістичність і позбавляє можливості бути джерелом.

Для прикладу обчислимо довжину списа одного з вершників з орлатської пластини, прийнявши за одиницю відліку довжину його плеча у 35 см (антропометрія дорослого чоловіка). Спис виявиться (з усіма можливими допущеннями та округленнями) завдовжки 217 см. Це число є близько косій довжині тулуба середнього коня верхово-упряжного складу, проте на пластині піка удвічі довша за коня. Кінь же цього контофора — явно високопорідний, ахалтекінського вигляду, з довгою шиєю, той самий «як мінімум, середній, а то й рослий жеребець» Д.А. Скобелева — за цими підрахунками буде... 70 см у загривку! Абсолютно очевидно, що всі орлатські фігури диспропорційні і не можуть використовуватися для обчислення довжини списа. Я упевнений, що вони — не виняток в корпусі іконографічних джерел, хоча зображення зброї, обладунку, кінського спорядження на цих пластинах цілком реалістичні.

Після численних припущень і підрахунків Д.А. Скобелев дійшов наступного висновку: довжина сарматських списів не

⁷ На мій погляд, досить було б параметрів голени, стегна або рамена, котрі, як відомо, у дорослих чоловіків є незмінними (поодинокі випадки гігантизму можна не брати до уваги).

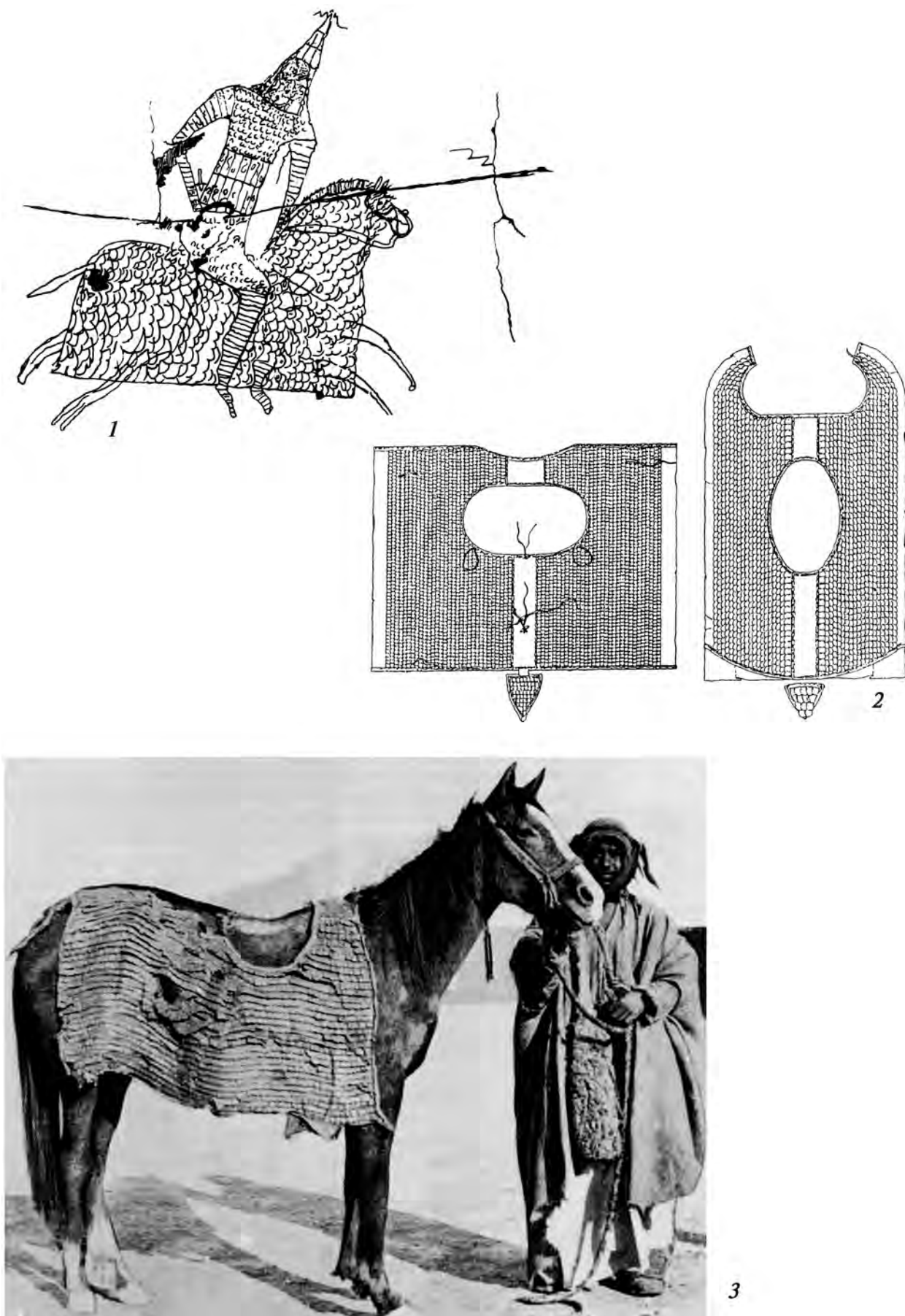

Рис. 1. Катафракти з Дур-Європос.
1 – граффіто (Хазанов, 1971); 2,3 – катафракти з розкопок (Dixon, Southern, 1992).

перевищувала 3,5 м і у цілому дорівнювала довжині списів легкої кавалерії нового часу (Скобелев, 2004, № 4: 89)⁸. Думаю, що це не випадково — останні з'явилися кінцевим продуктом пошуку ратища оптимальної довжини, що відсіяв некеровані «наддовгі», за визначенням Д.А. Скобелева, списи. І хоча автор (цілком довірно, на мій погляд) не хоче «*исключить возможность бытования у сарматов сверхдлинных пятиметровых пик*», в дуже непоганому розділі статті про їх застосування у новий час (Скобелев, 2004, № 4: 90-96), він сам же показує безперспективність цієї зброї і її зникнення поволі з арсеналів. Довга македонська сарисса була вузько спеціалізованою зброєю, що пішла у небуття разом з фалангою. Навпаки, динамічна східна кіннота (у тому числі й сарматська), що діяла на основі природних якостей коня і вершника, не насилувала їх природу. «Наддовгі» списи відродилися в середньовічній Європі, як результат розвитку кінноти у тупиковому рицарському напрямі, і повторно вмерли із зникненням рицарської кінноти.

Маркус Юнкельман, що проводив практичні експерименти із зброєю римських типів, стверджує, що спис завдовжки більш ніж 4,5 м стає некерованим (Junkelmann, 1992: 146). Списи польських крилатих гусар XVII ст. сягали 4 м; унікальним є гусарський спис з арсеналу Сангушків завдовжки 498 см (Żygulski, 1982: 270-271). Д.А. Скобелев навів дані по списках європейської кавалерії пізнього середньовіччя і нового часу (Скобелев, 2004, № 4: 95, табл. 7). Списи легкої кавалерії XIX ст. не перевищували у довжину 3 м, а у французьких та англійських кірасир були трохи довшими — до 3,3 м. За одними даними (Фролов, 1998: 40), статутна довжина піки донських і кубанських козаків початку XX ст. — 3,15 м, за іншими (Скобелев, 2004, № 4: 95, табл. 7) козака піка зразку 1839 р. була 3,4 м завдовжки, зразку 1901 р. — 3,1 м.

Навряд чи величезна робота, виконана Д.А. Скобелевим, варта того: гора народила мишу. Ми ніколи не знатимемо реальної довжини сарматського списа, поки не знайдемо його у землі. Все інше — припущення, що стоять близько або далеко від науки.

За археологічними даними довжина звичайних (метальних?) сарматських списів навряд чи перевищувала 2,5 м. Можливо, списи важкоозброєних вершників (тобто, зброя для таранного удару з коня) були до 3,5 м завдовжки — останнє припущення абсолютно теоретичне і нічим не підтверджено⁹. Як я намагався показати, використовувати боспорські розписи, надгробні стели та інші іконографічні джерела для обґрунтування незвичайно великої (більше 4 м) довжини сарматських списів некоректно.

Нарешті, третя характерна особливість катафрактаріїв — специфіка прийомів їхнього бою й тактики. Що стосується першого, то така відмінність, як атака кар'єром, є малопереконлива. Цю «відмінність» В.Д. Блаватський угледів у зображеннях скіфських і сарматських вершників. Тут причина помилки знов у відношенні до джерела. Скіфського коня зображували, згідно грецькому канону, на аттичному або короткому галопі (canter), з опорою на зігнуті задні ноги і піднятими на різну висоту передніми¹⁰ (Reinach, 1925: 6-12). Канон сарматського часу передбачав зображення коня в галопі, який Соломон Рейнак назвав розгорнутим або опорним (galop allonge). Отже, різниця у зображеннях скіфських і сарматських вершників не передає різні алюри, а зумовлена різними художніми стилями.

Крім того, російським терміном «кар'єр» (у козаків — «намет») зветься просто дуже швидкий галоп, а не якийсь окремий алюр. Атака кавалерії завжди провадилася швидко, чому більшою мірою

⁸ В тих таки межах без усяких підрахунків реконструювали довжину контоса римських кавалеристів Карен Діксон і Пат Саузерн (Dixon, Southern, 1992: 50). Варто було город городити?

⁹ А.С. Скрипкин люб'язно повідомив мене про знахідку у 1965 р. у савроматському похованні IV ст. до н.е. точно виміряного списа 3,4 м завдовжки.

¹⁰ Так зображувалися не тільки скіфські, а й грецькі коні (див. фриз Парфенона та інші відомі рельєфи).

Рис. 2. Зображення сарматських панцирів.
1 – колона Траяна (Watson, 1983); 2 – теракота з Керчі (фото ДІМ).

сприяли коні, ніж вершники. Річ у тому, що при русі великої маси коней галопом варто лише одному «понести», тобто зірватися у кар'єр, як всі інші через стадний інстинкт кидаються за ним, і впоратися з ними майже неможливо. Власне, весь ефект кавалерійської атаки побудований на швидкості алюру, яка значно збільшує як фізичну, так і психологічну (що є важливе) силу удару. У нас немає підстав стверджувати, що скіфи і сармати атакували на різних алюрах – це перенапряга джерела. Проте вони дійсно атакували по-різному – скіфи під'їжджали до шикування ворога, метали списи та дротики і повертали назад, а сармати таранили його списками та ставали до рукопашної.

Ще однією специфічною особливістю сарматських катафрактаріїв вважається т. зв. «сарматська посадка» (*література див. Перевалов, 1999: 75-76*): вершник сидить, кинувши повід, обернувшись праворуч і тримаючи спис двома руками паралельно корпусу коня. Цю посадку було сконструйовано В.Д. Блаватським за іконографічними джерелами (археологія у цьому випадку безсила). Проте він і його послідовники жодного разу не спробували уявити собі, наскільки ця посадка придатна на практиці – верхи на коні, та ще й у бою.

Показавши фізичну неможливість «сарматської посадки», я пояснив її зображення специфікою іконографічних джерел і підкреслив, що вона стала черговим положенням наукового фольклору (*Симоненко, 2002: 110-122*). Це викликало різку критику С.М. Перевалова, яка інколи виходить за рамки етичних норм наукової полеміки (*Перевалов, 2007: 143-156*). Не повторюючи своїх викладень, які читач знайде в згаданій статті у ВДИ, приведу лише деякі контр-аргументи.

«Узловою точкою наших расхождений» (*Перевалов, 2007: 139*) є різний підхід до придатності наративних і археологічних джерел для реконструкції таких специфічних реалій, як посадка вершників і інші окремі питання стародавньої військової справи. Я упевнений, що в цьому питанні слід бути обережним і пам'ятати, що наші

можливості обмежені. Мій опонент переконаний у протилежному: для нього тисячу разів переписані, можливо, спотворені (що визнає і він сам; *Перевалов, 2007: 157-158*) і необов'язково вірні думки давніх авторів або невідомо ким намальовані фрески є так само точні, як фотографії.

Втім, справа навіть не в цьому. С.М. Перевалов використовує як аргументи саме ті положення наукового фольклору, коректність яких я ставлю під сумнів. Його принцип: «це так, тому що так сказав N». Я не заперечую закон достатньої підстави, але давайте хоч іноді перевіряти, чи достатня наша підстава!?

Наприклад, С.М. Перевалов підкреслює, що Майнор Макл вважав дворучний хват списа «національною особливістю»¹¹ сарматів» (*Перевалов, 2007: 153*), не помічаючи, що Макл стверджує це на підставі **тих самих фресок і надгробків** (*Markle, 1977: 337*), цінність яких як джерела вельми сумнівна! С.М. Перевалов, йдучи за Маклом по логічному колу, аргументує свої міркування тим, що якраз і потрібно довести.

Мій опонент не зрозумів результату експеримента Макла: переконавшись, що впоратися із сариссою можна тільки двома руками і **саме тому вважаючи такий хват неможливим**, Макл стверджував, що македоняни тримали кавалерійський спис в одній руці – «*the Macedonians managed cavalry lance with only one hand* (виділено мною – *O.C.*)» (*Markle, 1977: 336*).

Маркус Юнкельман назвав дворучний хват списа сарматським або парфянським знову-таки на підставі іконографічних та письмових джерел (*Junkelmann, 1992: 144*). Тому посилання С.М. Перевалова на нього є чергове логічне коло, цього разу описуване слідом за Юнкельманом!

Мій опонент стверджує, що Юнкельман моделював посадку пізньоримських катафрактаріїв IV ст. н.е., яка є нібито відмінна від класичної «сарматської посадки» I–II ст. н.е. Його не бентежить, що він порівнює те, існування чого ще потрібно довести. «*В римской армии применялся как тот, так и другой способы*» – стверджує мій

¹¹ У Макла використане слово practice – «практика, звичка, звичай, манера».

опонент так безапеляційно, ніби бачив це на власні очі (Перевалов, 2007: 154). Перепрошую, але ми не у військово-історичному клубі, а посилання на точку зору Карен Діксон і Пат Саузерн (Dixon, Southern, 1992: 49-50), висловлюючись мовою Перевалова, «можна залишити без уваги». Ці авторки лише повторили думку Джона Колстона, а він, знов-таки, керувався тими самими образотворчими джерелами, точність яких сумнівна (Coulston, 1986: 65). Колстон помилково вважав, що одноручний хват списа під пахвою не застосовувався у давнину через відсутність стремен. Проте для цього потрібні не стремена, а міцна глибока посадка, яку забезпечує сідло з високими лугами. При дворучному хваті списа з одного боку коня ризик бути вибитим з сідла віддачею набагато більший, ніж при одноручному хваті. Дотепно, як Діксон і Саузерн в той же час не виключають, що одноручний хват «*просто не розвинувся через відсутність історичного прецеденту*»¹². Аргументи такого рівня, на жаль, не можуть братися до уваги, а інших у моїх опонентів немає. А *posse ad esse* — не кращий принцип доказу.

І ще один важливий момент: **жоден з експериментаторів так і не відтворив «сарматську посадку»** в розумінні С.М. Перевалова. Чи не тому, що вона неможлива фізично? Виходячи з тексту Юнкельмана, змодельована ним посадка — єдине, чого він зміг досягти, досліджуючи можливість дворучного хвата взагалі.

Не варто С.М. Перевалову нехтувати моїм досвідом вершника з 40-річним стажем. З його задержаних заяв видно, що, не будучи фахівцем, він так і не зрозумів мене: я не стверджував і не стверджую, що їздити верхи без повода та стремен неможливо. Не вірячи мені, він проконсультувався у артиста цирку. Проте одна справа — джигітовка в ідеально рівному манежі діаметром 13 м, і зовсім інше — скачка по пересіченій місцевості з 3,5-метровим списом в руках. Чи врахував цю різницю консультант С.М. Перевалова, який вважає, що моделювання «сарматської посадки»

без стремен та повода не створює «*жодних проблем*» (Перевалов, 2007: 153, посилання 75)? Моделювання, можливо, й не створює, але їзда та бій на такій посадці, м'яко кажучи, є проблематичні. Наслідуючи моєму опонентові, я звернувся до артистів київського кінного театру «Скіф», що працюють двоюбої на списках, і їхній висновок був прямо протилежним думці осетинського джигіта — так (тобто, на «сарматській посадці») атакувати не можна. Поясню для С.М. Перевалова: «не можна» не означає повну відсутність фізичної можливості; можна, звичайно, але результат буде один — вершник опиниться на землі.

Про неможливість атаки без повода: віддачу списа при зіткненні приймає на себе кінь, який **підтримується поводом** у рівновазі на заді. Ось що малося на увазі, і ось чого не зрозумів С.М. Перевалов — я зовсім не стверджував, що вершник може утриматися в сідлі, не інакше, як набираючи повід (Перевалов, 2007: 155).

Спробую розвіяти сумніви мого опонента і у знайомстві з «особливостями колуючої зброї» (Перевалов, 2007: 154), які мені відомі за власним досвідом, а не тільки з цитованої праці В. Федорова у малозрозумілому викладі С.М. Перевалова. Приклади бойового використання піки у нові часи (улани, гусари, козаки) показують, що, як правило, вона після нанесення першого удару залишалася в тілі ворога, а вершник переходив до роботи клинком (*порів. думку Макла про використання сарисси; Markle, 1977: 334*). Ось що писав ротмістр Сумського гусарського полку В. Літтауер, який, звісно, знав предмет: «*Пики полагались только половине эскадрона — тем, кто находился в первой шеренге... В атаке на полном галопе пики предназначались только для нанесения первого удара. Как только пика настигала врага (ударив его или проколов насквозь), ее следовало бросить, в противном случае от силы удара могло сместиться плечо. Бросив пику, кавалерист тотчас выхватывал шапку* (виділено мною — О.С.)» (Литтауер, 2005: 90). Що трапиться з вершником, який тримає спис

¹² Alternatively, it may be that without any historical precedent this style had simply not developed (Dixon, Southern, 1992: 50).

«по-сарматському», я вже пояснював (*Симоненко, 2002: 112-114*).

Зображення контофорів за фронтальним (*фон Галль, 1997: 177*) каноном – анфас, у величому статичному повороті корпусу, із списом в обох руках – це прийом давніх художників під назвою «зсув на глядача» (*Раушенбах, 1975: 88-89*). Він був породжений, з одного боку, незнанням законів перспективи, з іншою – бажанням (і навіть необхідністю, як здавалося художнику) показати на передньому плані все, що вимагав сюжет. Прикладом такого прийому може бути керченська теракота із колекції А.С. Уварова (ДІМ Росії) – торс вершника розгорнутий анфас так, що його ліва рука, яка тримає повід, показана з правого боку коня, але це абсолютно нереально в натурі (мал. 2, 2). Ще один яскравий приклад «зсуву на глядача» – катафрактарії на фресці пантікапейського склепу 1841 р., які сидять «по-дамському». В нашому випадку «зсув на глядача» – це винесення на передній план обох рук вершника, що й породило міф про «сарматську посадку».

Мені здається, що підходи Д.А. Скобелева і С.М. Первалова до рішення їхніх завдань безперспективні просто тому, що нашими засобами і методами отримати їхнє науково обгрунтоване рішення неможливо.

Щодо катафрактаріїв слід підкреслити, що я не заперечую запропонованого А.М. Хазановим та іншими дослідниками визначення їхньої специфіки як роду військ. Проте ані археологічні, ані інші джерела, якщо к ним підходити об'єктивно, не демонструють, що ця специфіка була притаманна панцирній кінноті сарматів. Вона складалася із знатних і заможних кочовиків – практично весь обладунок знайдений у багатих могилах (те, що більшість їх пограбовано, є зайве тому підтвердження). В поєднанні з уточненням Тацита цей факт говорить про доступність засобів бойового захисту лише верхівці сарматського суспільства. Але чи зводилися броненосні вершники до окремих підрозділів? Як це здійснювалося на практиці, і хто ними командував? У кочовиків аж до Чингіз-хана військо формувалося за родо-племінним принципом, і родичі на чолі зі своїми

ватажками були водночас військовою одиницею. Сармати не склали винятку, тому специфіка катафрактаріїв як окремих підрозділів із своїми завданнями, командирами, тактикою та іншими атрибутами армійської організації навряд чи могла бути реалізованою у кочовому війську. Якщо римські або іранські катафрактарії як рід військ і мали якісь специфічні відмінності у спорядженні і тактиці, то не варто це в такому ж обсязі шукати у сарматів.

Амміан Марцеллін, Геліодор, Страбон, Плутарх та інші писали не про сарматських, а про парфянських, персидських, вірменських катафрактаріїв. Дійсно, такого роду кіннота могла з'явитися тільки в арміях розвинутих держав із централізованою владою та іншими суспільними механізмами, що можуть забезпечити формування, постачання, навчання і застосування такої специфічної бойової одиниці. Не думаю, що у кочовиків-сарматів були в наявності всі ці умови. Таким чином, питання про час і місце появи катафрактаріїв, поставлене А.М. Хазановим, як і раніше, є далеким від остаточного розв'язання. Не вдаючись до подробиць, припущу, що вони з'явилися в Кангюї та Парфії.

Проте, скільки б ми не сперечалися про деталі, в цілому точка зору про те, що катафрактарії були нововведенням у військовій справі давнини, є вірна. Нововведення це, проте, полягало не в озброєнні (панцирна кіннота існувала і раніше), не в алюрі атаки або шикунанні (навряд чи ми з'ясуємо коли-небудь, як це було насправді), а в способі бою – штурмовому ударі списом з коня, що скаче. З трьох особливостей катафрактаріїв саме ця посправжньому відрізняла їх від більш ранніх панцирних вершників. Я думаю, що удар цей став можливий після винаходу кочовиками «жорсткого» сидла з високими луками. Саме воно дозволяло вершнику втриматися на коні після сильної віддачі списа. І хай через секунду воїн кидав його – «жорстке» сидло нейтралізувало поштовх ратища, що виносив вершника з «м'якого» сидла. Нове сидло навіть без стремен значно підвищило безпеку і комфортність посадки вершника. Таранний удар списом з коня, що скаче, став загальнодоступним

і ефективним бойовим прийомом цілих підрозділів. Сарматська тактика штурмового удару контофорів або катафрактаріїв зобов'язана своєю появою перш за все сидлу з високими луками.

Час винаходу цього сидла точно не встановлюється¹³. Проте привертає увагу безперечний збіг в I ст. н.е. трьох обставин: чергова хвиля міграції сарматів (аланів?) на захід, поява зображень сидел нової форми і поява даних про сарматських панцирних вершників (Симоненко, 2004).

Часом появи у сарматів катафрактаріїв вважалися I ст. до н.е. – I ст. н.е. (Блаватский, 1954: 114; Десятчиков, 1968: 49; Хазанов, 1971: 80). А.М. Хазанов справедливо зазначав, що їхня кількість ніколи не була дуже великою (Хазанов, 1971: 75). Поховання із обладунком складають навряд чи 5% загального числа воїнських могил сарматів (підррахунок приблизний, адже точна кількість останніх невідома).

Важко й погодитися з тим, що катафрактарії були у військах всіх сарматських племен (Хазанов, 1971, с. 80). Поодинокі знахідки обладунку в приуральських, поволзьких та донських ранньосарматських пам'ятках демонструють їхню рідкість у сарматів цього часу (аорсів?). Дуже умовно визначаючи племінну належність кубанських поховань із обладунком, можна говорити про те, що важка кіннота була в аланів, сіраків та меотов наприкінці I ст. до н.е. – на початку III ст. н.е. Тацит писав про її наявність у роксоланів, проте археологічний матеріал це поки не підтверджує.

Я не певен, що у сарматів існували підрозділи катафрактаріїв у розумінні В.Д. Блаватського і А.М. Хазанова. Авторитетні імена цих високоповажних вчених позбавили їхню гіпотезу критичного аналізу послідовників, і поняття «сарматський катафрактарій» згодом перейшло до розряду наукового фольклору.

Література

Блаватский, 1954 – Блаватский В.Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1954.

фон Галль, 1997 – фон Галль Х. Сцена поединка всадников на серебряной вазе из Косики // ВДИ. 1997. № 2.

Горелик, 1971 – Горелик М.В. Опыт реконструкции скифских доспехов по памятнику скифского изобразительного искусства – золотой пластине из Гермесова кургана // СА. 1971. № 3.

Горончаровский, 1993 – Горончаровский В.А. Катафрактарии в истории военного дела Боспора // ПАВ. Вып. 6. Спб., 1993.

Горончаровский, 1987 – Горончаровский В.А., Никоноров В.П. Илуратский катафрактарий (из истории античной тяжелой кавалерии) // ВДИ. 1987. №1.

Десятчиков, 1968 – Десятчиков Ю.М. Появление катафрактариев на Боспоре // Сборник докладов на IX и X Всесоюзных студенческих конференциях. М., 1968.

Ждановский, 1984 – Ждановский А.М. Подкурганые катакомбы Среднего Прикубанья первых

веков нашей эры // Археолого-этнографические исследования Северного Кавказа. Краснодар, 1984.

Кызласов, 1973 – Кызласов И.Л. О происхождении стремьян // СА. 1973. № 3.

Литтауэр В. Русский гусар. Рассказ об Императорской кавалерии 1911-1920. СПб, 2005. 256 с. Илл.

Мачинский, 1971 – Мачинский Д.А. О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по данным античных письменных источников // АСГЭ. 1971. Вып. 13.

Нефёдкин, 2004 – Нефёдкин А.К. Под знаменем дракона. Военное дело сарматов II в. до н.э. – V в. н.э. СПб., 2004.

Никоноров В.П. Развитие конского защитного снаряжения античной эпохи // КСИА АН СССР. 1985. Вып. 184. М.,

Перевалов, 1999 – Перевалов С.М. Сарматский контос и сарматская посадка // РА. 1999. №4.

Перевалов, 2007 – Перевалов С.М. Сарматоведение между историей и археологией // ВДИ. 2007. № 3.

¹³ Цікаве спостереження Є.В. Степанової про те, що зображення китайських сидел скіфського типу датуються тільки ранньою Хань; з пам'яток рубежу н.е. «происходят изображения уже иных сидел» (Степанова, 2006: 135).

- Раушенбах, 1975* – Раушенбах Б.В. Пространственные построения в древнерусской живописи. М., 1975.
- Ростовцев, 1914* – Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись на Юге России. СПб., 1914.
- Симоненко, 2002* – Симоненко А.В. Некоторые дискуссионные вопросы современного сарматоведения // ВДИ. 2002. № 1.
- Симоненко, 2004* – Симоненко А.В. Седло сарматского времени // Проблемы археологии Нижнего Поволжья. Волгоград, 2004.
- Скобелев, 2004* – Скобелев Д.А. Иконография как источник по изучению размеров сарматских копий // *Roma Bellum*. 2004. № 3; № 4.
- Степанова, 2006* – Степанова Е.В. Эволюция конского снаряжения и относительная хронология памятников пазырыкской культуры // *Археологические вести*. Вып. 13. СПб., 2006.
- Фролов, 1998* – Фролов Б.Е. Пики кубанских казаков // *Древности Кубани*. Вып.10. Краснодар, 1998.
- Хазанов, 1971* – Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. М., 1971.
- Coulston, 1986* – Coulston J.C. Roman, Parthian and Sassanid tactical developments // *The Defence of the Roman and Byzantine East*. Vol. I. (BAR International series S297). Oxford, 1986. P. 59-75.
- Dixon, Southern, 1992* – Dixon K.R., Southern P. The Roman Cavalry. From the 1st to the 3rd Century AD. London, 1992.
- Junkelmann, 1992* – Junkelmann M. Die Reiter Roms. Teil III. Mainz, 1992.
- Markle III, 1977* – Markle III M.M. The Macedonian Sarissa, Spear and Related Armor // *American Journal of Archaeology*. 1977. Vol. 81. No. 3.
- Reinach, 1925* – Reinach S. La representation du galop dans l'art ancien et moderne. Paris, 1925.
- Robinson, 1975* – Robinson H.R. The Armour of Imperial Rome. Thatford, 1975.
- Rostovtseff, 1935* – Rostovtseff M.I. Dura and the Problem of Parthian Art. New Haven, 1935.
- Watson, 1983* – Watson G. The Roman Soldier. London, 1983.
- Żygulski, 1982* – Żygulski Z. Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Blizkiego Wschodu. Warszawa, 1982. S. 270-271.